

De vroege topografie van het Buurkerkkwartier in Utrecht

L.A. VAN DER TUUK

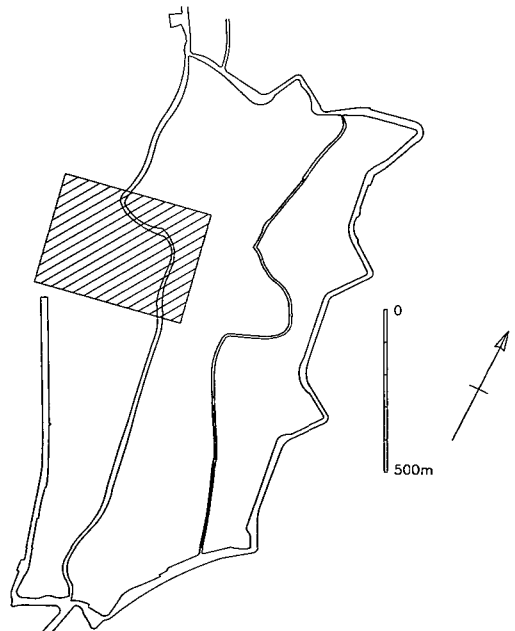
Het Buurkerkkwartier is vanouds de kern waar de economische activiteiten van de Utrechtse burgerbevolking plaatsvonden. Dat is tot op de dag van vandaag zo gebleven. Het discontinue verloop van de bewoningsgeschiedenis van deze bescheiden wijk aan de Rijn wordt in dit artikel aangetoond door historische, archeologische en fysisch-geografische gegevens te combineren. De topografische ontwikkeling van een Romeins kampdorp, via een pré-stedelijke Karolingische kern naar een middeleeuwse handelswijk vertoont flinke hiaten. Dit is vooral veroorzaakt door grote rivier-activiteit: de bevolking heeft de nederzetting verscheidene malen moeten opgeven. Ook de archeologie vertoont de nodige door erosie veroorzaakte lacunes.

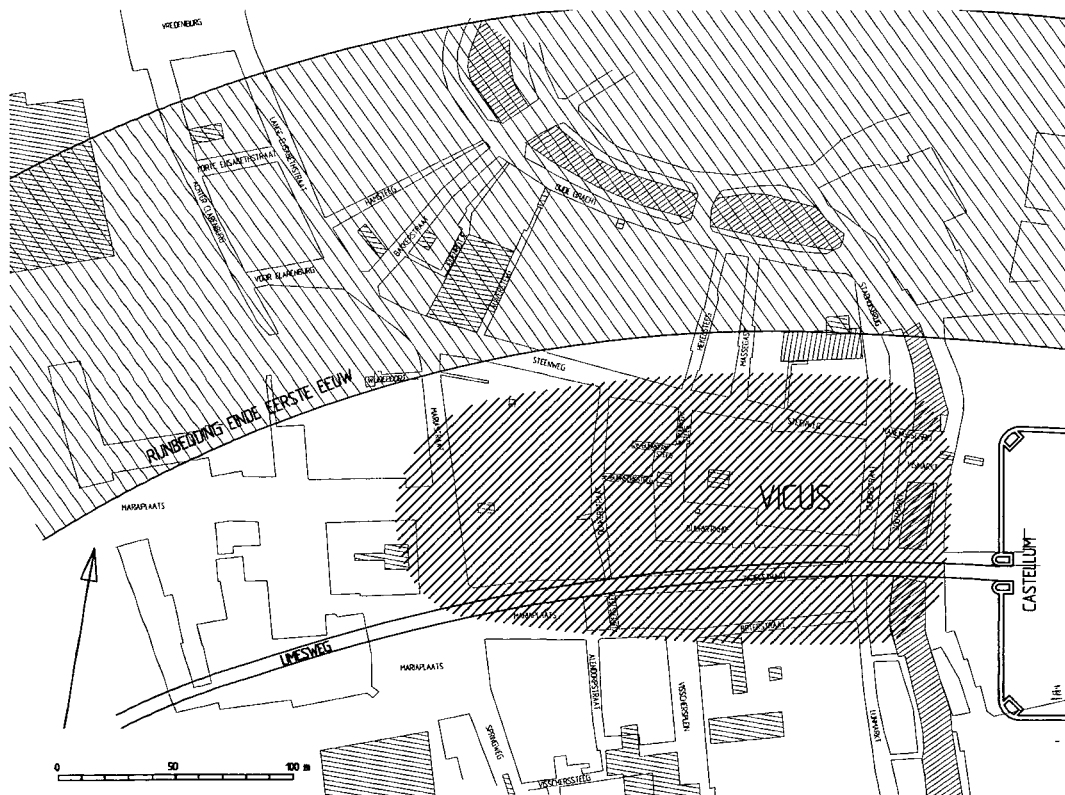
DE TOPOGRAFIE IN DE ROMEINSE PERIODE De belangrijkste topografische elementen uit de Romeinse periode (1^e tot en met 3^e eeuw) zijn de naar het westen stromende Rijn en het op de zuidelijke oever van deze rivier liggende *castellum* of limesfort (zie figuur 2). De rivierloop langs het bestudeerde gebied is pas in zijn eindfase (in de Volle Middeleeuwen) vrij nauwkeurig te reconstrueren. Er zijn verschillende stadia van de ontwikkeling van de Rijn aan het licht gekomen. De rivier blijkt al in de 1^e eeuw sterk te zijn ingekrompen. De breedte van de oorspronkelijk ongeveer 250 meter brede bedding werd gehalveerd: de zuidelijke oever schoof naar het noorden op.

Uit diverse opgravingen en boringen in het gebied kan een noord-zuid lopend profiel vanaf de Oudegracht, door de Buurkerk, naar het Visschersplein worden gereconstrueerd¹. Onderin dit profiel (zie figuur 3) is een zandige stroomrugafzetting te herkennen. In noordelijke richting loopt deze afzetting vrij steil af naar de Oudegracht. Een in het noordelijke deel van deze afzetting voorkomende Romeinse cultuurlaag wordt afgedekt door een dik pakket rivierzand. Dit is een afzetting van de zich in of na de Romeinse periode naar het noorden verplaatende rivier. Naar het zuiden loopt deze stroomrug af tot bij het Visschersplein. In het bovenste deel van deze afzettingen of direct daarop komen incidenteel Romeinse voorwerpen voor. Bovenop deze zandige stroomrugafzetting bevindt zich een door mensen opgebracht klei-

pakket, dat in dikte varieert van minder dan een decimeter tot meer dan een meter². Hier zijn Romeinse voorwerpen uit het einde van de 1^e tot het begin van de 3^e eeuw gevonden; in de Boterstraat zijn enige perceelscheidingen of mogelijk standgreppels uit de 2^e eeuw gevonden die op bewoning kunnen wijzen. De lage ligging van deze plaats doet echter vermoeden dat hier niet de kern van de *vicus* (kampdorp) gezocht

1. De ligging van het Buurkerkkwartier (het gearceerde deel) in Utrecht, binnen de singels.

2. *Het Buurkerkkwartier in de Romeinse periode.*

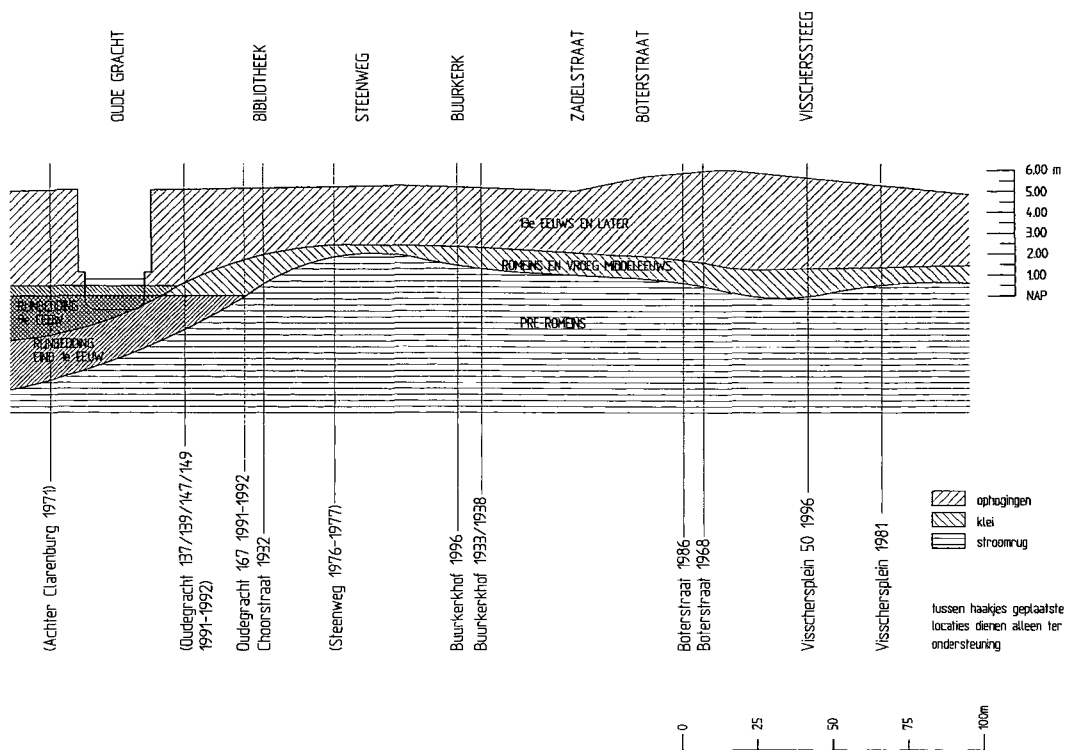
moet worden. Waarschijnlijk is hier de zuidelijke begrenzing aangesneden. Ook de tamelijk late datering (voornamelijk 2^e eeuw) wijst op een plek van de tweede keus. Er zijn twee chronologische fasen te onderscheiden: onderop een laag uit het einde van de 1^e en het begin van de 2^e eeuw en daarboven een laag uit de late 2^e eeuw. De oriëntatie van de perceelscheidingen in beide lagen is verschillend.

In de Boterstraat is een parallel aan de rivier lopende drassige plek aangetroffen. Waarschijnlijk is hier sprake van een laagte in de kronkelwaard, een swale³. Deze laagte werd ook op het Visschersplein gevonden; bouwactiviteiten komen in dit lage gebied dan ook laat op gang (13^e eeuw). Het toponiem Hoolbilt of Holle Bilt, dat gebruikt werd voor een hofje ten westen van

het Visschersplein, wijst ook op een laag liggend gebied (Miedema, 1979, p. 209).

De Romeinse limesweg wordt verondersteld in het verlengde te hebben gelegen van de *via principalis* in het *castellum*, ongeveer waar zich nu de Zadelstraat bevindt. De Zadelstraat ligt inderdaad in het verlengde van de *via principalis* in het *castellum* en loopt parallel met de in de Boterstraat gevonden Romeinse bewoningssporen uit de tweede helft van de 2^e eeuw en de begrenzingen van het fort. Het is overigens heel goed mogelijk dat het Utrechtse *castellum* helemaal niet was opgenomen in de reeks van limesforten, zodat ook de limesweg elders gezocht moet worden, bijvoorbeeld op een 500 m zuidelijker gelegen stroomrug.

De reeds genoemde depressie in het terrein, ter hoogte van de Visscherssteeg, ligt zo dicht bij de Zadelstraat dat het niet waarschijnlijk is

3. Oostprofiel door de handelswijk.

dat de *vicus* zich tot aan de zuidkant van deze straat uitstrekte. Het is mogelijk dat het gebied van de *limesweg* aan erosie blootgesteld is geweest: bij de Boterstraat ontbreken delen van de Romeinse ophogingslagen. Er zijn in het hele gebied vele losse vondsten van scherven en bouw materiaal uit de 1^e tot en met de 3^e eeuw gedaan. Het accent ligt op vondsten uit de 2^e eeuw. De vroegste vondsten stammen uit de Flavische periode (laatste kwart van de 1^e eeuw). Veelal is de context van de vondst niet meer na te gaan. Het aantal gevonden bewoningssporen is bijzonder mager. Behalve de reeds genoemde sporen bij de Boterstraat is er nog een waterput met enige paalsporen bij de Steenweg (De Groot, 1938, p. 218). Onder de bibliotheek op de Stadhuisbrug zijn verschillende sporen, zoals een vloer van veldkeien en een schoeiing, aange-

troffen. Deze sporen kunnen in verband worden gebracht met een hier gevonden 1^e- of 2^e-eeuwse cultuurlaag (Van Hoorn, 1935, pp. 23-28).

De drassige gronden ten zuiden van de Boterstraat zullen het bewoningsareaal naar het zuiden toe hebben begrensd. De meeste bewoning zal zich hebben geconcentreerd rond het hoogste punt van de oeverwal, dat ter hoogte of eventen zuiden van de Steenweg gezocht moet worden.

DE TOPOGRAFIE IN DE VROEGE MIDDELEEUWEN

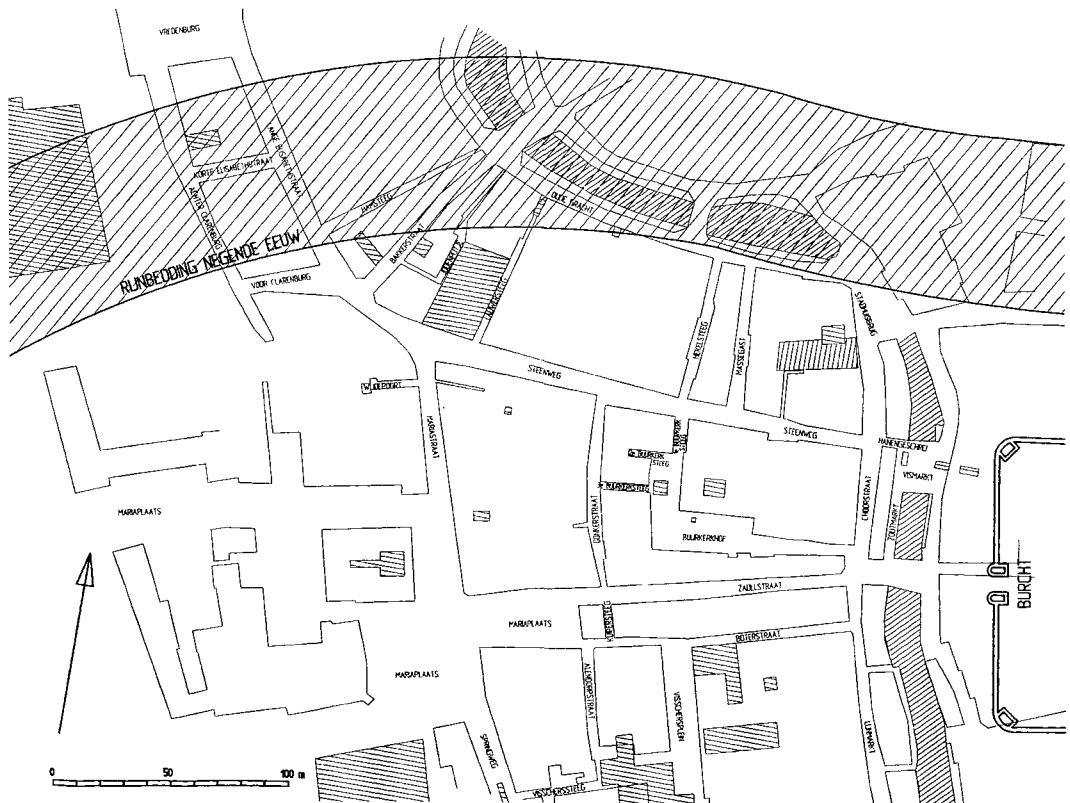
Ook in deze periode zijn de belangrijkste topografische elementen: de Rijn en het (voormalige) Romeinse *castellum* (zie figuur 4). Transgressies van de zee zullen het voor bewoners in de Vroege Middeleeuwen nog urgenter hebben gemaakt om op de (inmiddels iets hoger opgeslibde) oeverwal te wonen. Een laagje rivierklei

op een Karolingisch niveau op het Buurkerkhof illustreert zo'n overstroming. Bovenop het uit de Romeinse periode daterende kleipakket bevinden zich over het algemeen ophogingslagen die op zijn vroegst op het einde van de 12^e eeuw kunnen worden gedateerd. Er is op het Romeinse kleipakket meestal geen duidelijke vegetatiehorizont aangetroffen. Er is echter ook geen spoor van latere erosie gevonden, zodat het lijkt alsof de laatmiddeleeuwse ophogingen in veel gevallen direct op een 2^e- of 3^e-eeuwse horizont hebben plaatsgevonden. Juist bij de Boterstraat, waar het Romeinse kleipakket het diepst zit, zijn de ophogingslagen zo dik dat deze plek, samen met het Domplein, tot de hoogste van de stad behoren.

Het lijkt er op het eerste gezicht dus op dat er weinig vroegmiddeleeuwse bewoning is geweest in dit gebied. 5^e- en 8^e-eeuwse begravingen ten

oosten respectievelijk ten noorden van de burcht wijzen echter op vroegmiddeleeuwse aanwezigheid van mensen in Utrecht, mogelijk in de burcht. Daar zijn verschillende sporen gevonden zoals Merovingische sarcofagen. Ook ten westen van de burcht zijn, weliswaar schaars, sporen gevonden. Een van de weinige aanwijzingen voor bewoning in de Vroege Middeleeuwen wordt gevormd door enige moeilijk te dateren sporen onder de openbare bibliotheek op de Stadhuisbrug (Van Rooijen, 1991-1992, p. 173-176). Onder de voormalige Mariakerk werd een vegetatieniveau met scherven uit de 4^e tot de 7^e eeuw gevonden (De Groot et al., 1989, p. 56). Van vroegmiddeleeuwse activiteit getuigt eveneens een rij 5^e-eeuwse paaltjes op het Visschersplein (De Groot & Hoekstra, 1982, p. 32).

4. Het Buurkerkkwartier in de Vroege Middeleeuwen.

Geen grondsporen die een aanwijzing kunnen vormen voor een nederzettingsstructuur, maar wel Karolingische aardewerkfragmenten werden in 1996 op het Buurkerkhof gevonden. De overvloed aan materiaal maakt de aanwezigheid van bewoning in de directe omgeving zeer waarschijnlijk. Het aantal overige locaties waar losse vondsten is gedaan is beperkt, zodat van deze periode geen verantwoorde plattegrond is te reconstrueren.

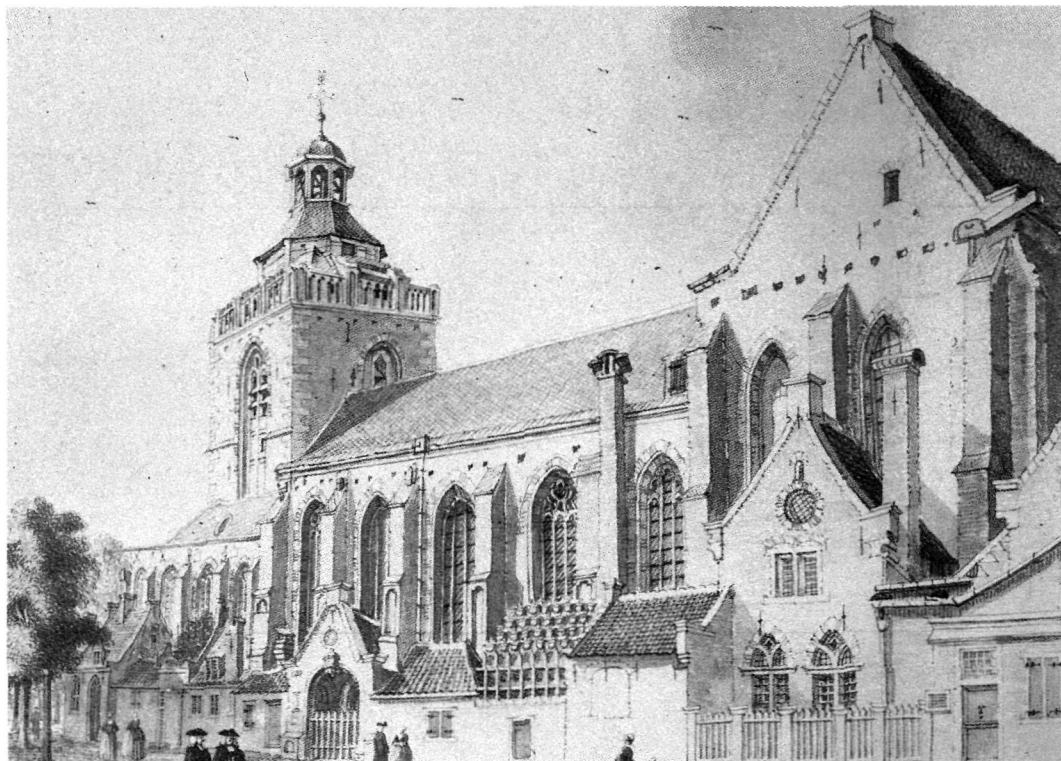
In de *Annales Fuldenses* wordt bij het jaar 881 melding gemaakt van de plundering van Utrecht door de Noormannen. De bisschop was met zijn gevolg allang elders in ballingschap gegaan, zodat er binnen de burcht weinig meer te halen viel voor deze rovers. Er kan daarom wel een burgerlijke nederzetting geweest zijn.

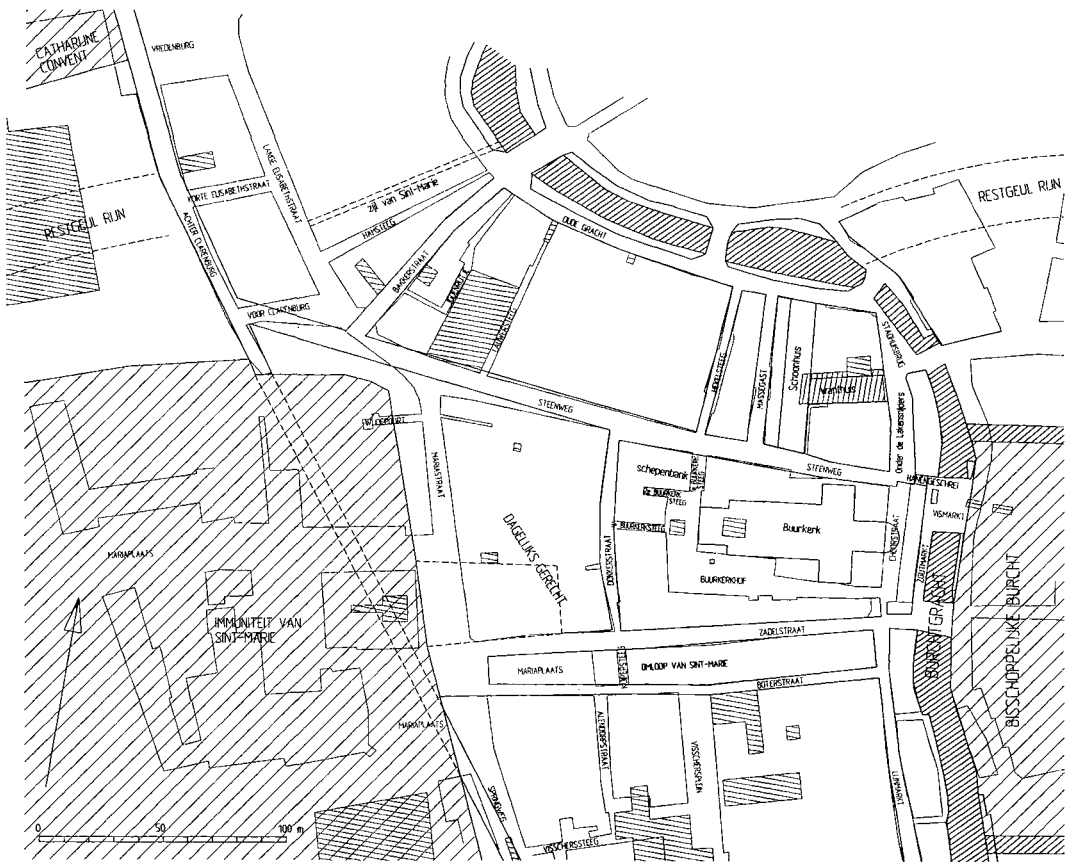
De buurkerk, de parochiekerk van de handelswijk (tekening van Jan de Beijer).

Mogelijk hebben de Utrechtenaren na herhaalde plunderingen hun woonplaats opgegeven, zodat ook in deze periode een bewoningsdiscontinuïteit kan zijn ontstaan. Bisschop Balderik meldde in ieder geval dat bij zijn terugkeer rond 925 Utrecht 'omnino desolatum' was (Muller & Bouman, 1920, no. 104). Het kan zijn dat hij hiermee slechts de burcht bedoelde. Er zijn geen archeologische of etymologische aanwijzingen voor een langdurige bezetting van Utrecht door de Noormannen.

DE TOPOGRAFIE SEDERT BALDERIK

Een nieuwe stedenbouwkundige ontwikkeling werd ingezet met het herstel van de burcht door bisschop Balderik aan het begin van de 10^e eeuw, nadat het gevaar voor aanvallen van de Noormannen was verminderd. Balderik herstelde de muren van het Romeinse castellum om weerstand te kunnen bieden tegen de plaatselij-

5. Het Buurkerkkwartier in de Volle Middeleeuwen.

ke feodale machthebbers. Onder zijn bewind ontstond er een krachtige opbloei van de Utrechtse economie: er werd tol geheven, er werden munten geslagen en markten gehouden. De sterke uitbreiding van het bisschoppelijke hof moet voor een interessante klantenkring van koop- en handwerkslieden hebben gezorgd. Bovendien hebben de landsheren sinds Balderik de handel en nijverheid bevorderd. De topografische tweedeling van een (versterkte) bisschopszetel binnen de oorspronkelijke Romeinse muren met daarvoor een *portus*, een handelswijk, komen we bijvoorbeeld ook tegen in Keulen, Trier en Spiers (Ennen, 1971, p. 68).

De eerste vermelding van de koopmanswijk is

van de monnik Alpertus van Metz, die schrijft dat de bewoners zelf hun *portus* in 1007 in brand hebben gestoken, zodat deze geen beschutting kon bieden aan de Noormannen bij een belegering van de burcht⁴. Hoewel de juiste plaats van de *portus* niet genoemd wordt, moet deze wel tegen de burcht aan hebben gelegen: wapens uit die tijd waren niet zo verdragend. De koopmans- en ambachtsliedenwijk moet, dit valt uit het voorgaande af te leiden, minstens vanaf de 10^e eeuw hebben gefunctioneerd. Tegen deze historische achtergrond is het merkwaardig te moeten constateren dat archeologische sporen uit de 11^e en 12^e eeuw zeer schaars zijn: een fraaie waterput bij de Boterstraat behoort tot de zeldzaamheden (Treling, 1986, p. 131). Erosie door rivieractiviteit kan hieraan

debet zijn. Een andere mogelijkheid is dat archeologen deze periode (nog) niet herkend hebben.

Het belangrijkste goederentransport vond over het water plaats. Nadat de Rijn stroomafwaarts geheel was verland, moet de nederzetting aan een dode arm hebben gelegen, in ieder geval in de 12^e eeuw, maar waarschijnlijk al eerder. Bijvoorbeeld in Verdun (Maas) en Gent (Leie) zorgden de machthebbers ervoor dat er water was tussen hun burcht en de *portus*. Ook in Utrecht was de burchtgracht, buiten de Rijn, een belangrijk topografisch element (zie figuur 5). De in de 11^e eeuw gestichte immuniteit van Sint-Marie werd aan de westzijde van de koopmanswijk aangelegd. De kapittelkerk van Sint-Marie werd rond 1085 gewijd. De immuniteit omvatte een groot gebied ten westen van de handelswijk. Dit terrein ligt, in tegenstelling tot de andere immuniteiten in Utrecht, niet tegen de burcht aan. Dat is een aanwijzing dat er in de 11^e eeuw al een burgerlijke nederzetting ten westen van de burcht lag.

De Steenweg moet al vroeg belangrijk zijn geweest: de Buurkerk en het Schoonhuis (zetel van de stedelijke raad) stonden aan deze weg. Ook de schepenbank zetelde vlak bij de Steenweg, tegenover de toren van de Buurkerk. De Steenweg, in 1220 de *via civitatis* genoemd, moet de spil van de burgerlijke activiteiten hebben gevormd. In westelijke richting is een aanwijzing voor het verlengde van de Steenweg bekend. In een schenkingsoorkonde uit 1467 worden enige 'huysinghen ende hoffsteden' genoemd, die op de Steenweg bij de 'Ouden Schupstoel' gesitueerd waren. De Steenweg kwam dus uit bij de waltoren De Schupstoel en moet ongeveer rechtdoor hebben gelopen (Van der Monde, 1846, p. 63). Deze situatie was alleen mogelijk na plaatselijke demping van de Rijn. Daarvoor moet een mogelijk verlengde van de Steenweg meer zuidelijk (over het immuniteits-terrein) hebben gelopen. Van beide trajecten is nooit een spoor gevonden. Uit archeologisch onderzoek is gebleken, dat de oudste huizen

niet op de Oudegracht maar op de Steenweg stonden. Er zijn enige schamele resten van houtbouw uit mogelijk de 11^e eeuw bekend. In de loop van de 13^e eeuw is het terrein tussen deze huizen en de Rijn (thans de Oudegracht) opgehoogd. Aldus ontstonden percelen van 70 tot 80 m diep, haaks op de rivier. Wanneer er uiteindelijk huizen gebouwd worden langs de Oudegracht is de bebouwing van het gebied goeddeels voltooid. Op de Steenweg stond ook de parochiekerk: de Buurkerk. De Romaanse voorganger van de huidige kerk moet in de 11^e eeuw gesticht zijn. Als deze kerk tijdens de grote stadsbrand van 1131 afbrandt, is dit aanleiding voor een vermelding – de vroegst bekende – in de Annalen van Sint-Marie⁵. Een door een aantal auteurs genoemde vermelding uit de 10^e eeuw heb ik niet gevonden.

De Zadelstraat is de oudste geplaveide straat van Utrecht; de eerste vermelding is in 1196 als *via lapidea* (Muller & Bouman, 1920, p. 469). Deze straat wordt eerder in de 12^e eeuw aangeduid met *platea suburbana* (id. p. 298). Toch lijkt deze straat geen belangrijke rol te hebben gespeeld in de koopmanswijk en vormde slechts een verbinding tussen de bisschoppelijke burcht en de immuniteit van Sint-Marie. De weg Springweg-Achter Clarenburg moet al van voor de aanleg van de immuniteit van Sint-Marie (einde 11^e eeuw) stammen, aangezien deze weg de immuniteit doorsnijdt. Door de stichting van deze immuniteit ontstond de Mariastraat als oostwaartse verlegging van de Springweg en werd het Achter Clarenburg (eertijds Nieuwe Springweg genoemd) een doodlopende straat. Uit het feit dat Clarenburg en Schaffenburg aanzienlijke huizen waren kan afgeleid worden dat de Nieuwe Springweg in de 13^e eeuw belangrijk bleef. Aangezien er in de 11^e eeuw nog een restgeul van de Rijn de Springweg kruiste, moet zich in deze oude landweg een brug of andere overgang hebben bevonden. Dit zou volgens De Bruijn (1994, p. 50) het *trajectum* geweest kunnen zijn waarnaar de stad genoemd is. In een oorkonde van bisschop Godebald uit 1127 (Mul-

ler & Bouman, 1920, no. 322) is sprake van de verplaatsing van de belangrijkste jaarmarkten naar het nieuw gegraven deel van de Oudegracht ten zuiden van de Gaardbrug. Twee jaarmarkten zouden als vanouds gehouden worden *in inferiori parte civitatis, que Stathe nominatur*. Na protesten van de kooplieden werden de markten weer naar hun oorspronkelijke plaats teruggebracht. De markten werden langs de Oudegracht tussen Stadhuisbrug en Gaardbrug gehouden. Dit deel van de Oudegracht moet dus al hebben bestaan voor 1127, waarschijnlijk als westelijke burchgracht. Dit water kon goede diensten bewijzen bij het vervoer van de marktwaren en is daarom, in tegenstelling tot de overige burchgrachten, niet uit het stadsbeeld verdwenen (Van Vliet, 1995, p. 25).

In de reeds genoemde oorkonde uit 1127 wordt de handelswijk 'Stathe' genoemd. Deze naam komt ook nog voor in een 13^e-eeuwse acte waarin het kapittel van Sint-Marie twee hofsteden in erfpacht uitgaf, gelegen aan het eind van de Donkerstraat⁶. De naam Stathe kan in verband worden gebracht met een aanlegplaats voor schepen, de Gestade, zoals die ook te vinden is in Straatsburg, Bazel en Zürich (Ketner, 1960, p. 51). Hoewel incidentele ophogingen vanaf de 1^e eeuw bekend zijn, zijn deze pas in de late 12^e (na een aantal grote overstromingen) of 13^e eeuw werkelijk grootscheeps uitgevoerd. Deze ophogingen, die hoofdzakelijk uit veen bestaan, bedragen in dit gebied gemiddeld 3,5 m. Dit kan moeilijk veroorzaakt zijn door de gewoonlijk voorkomende (meestal perceelsgebonden) accumulatie van bewonersafval in de loop van de tijd. In de Boterstraat zijn drie niveaus aangetroffen, waaruit is te concluderen dat een ophoging van meer dan een meter binnen 100 jaar, maar niet in een keer, heeft plaatsgevonden (Smit, 1989, p. 38). Ook bij de hoger gelegen Buurkerk is een dik ophogingspakket uit de 13^e eeuw aangetroffen. Een fasering door enige zavelige kleibandjes doet ook hier vermoeden dat dit pakket niet in een keer is opgebracht. Hoewel een groot deel van de ophoging

in de 13^e eeuw plaatsvond, is nadien nog veel, zij het in een lager tempo, opgehoogd.

DE RIJN

Langs de noordzijde van de handelswijk heeft de Rijn gestroomd. In de bodem zijn vele sporen van de laatmiddeleeuwse zuidelijke oever aangetroffen. Er zijn ook enige aanwijzingen voor een vroegere fase van de rivier gevonden. Uit opgravingsgegevens onder de bibliotheek op de Stadhuisbrug blijkt dat de zuidelijke oever in of na de Romeinse periode naar het noorden is opgeschoven. In zandige rivierafzettingen bevindt zich een Romeinse cultuurlaag en schoeiing (Van Hoorn, 1935, p. 23–28). Twee meter hoger bevinden zich resten die grofweg tussen de 6^e en 9^e eeuw gedateerd zijn (Van Rooijen, 1991–1992, p. 173–176). Er is tussen beide perioden dus een pakket zand afgezet: de rivier moet naar het noorden gemeanderd hebben.

In de Bakkerstraat en bij Achter Clarenburg zijn enige grondkeringen gevonden die in verband te brengen zijn met de restgeul van de rivier. Hierin bevond zich een watergang, of *aqueductus*, zoals hij in 1357 genoemd werd (Prakken, 1951, p. 27). Deze stond bekend als de 'Zijl van Sint-Marie'. Deze zijl verbond de grenssloot van de immunititeit van Sint-Marie met de Oudegracht. Hierop loosden via de immunitetssloot, behalve het immunitetsterrein, ook nog enige straten van de burgerlijke wijk. Blijkbaar was de afwatering van dit gebied via een watergang, die het hoogste deel van de stroomrug doorsneed, noodzakelijk. Later vond ook afwatering plaats op de stadsbuitengracht, hoewel het kapittel toch het recht van lozing in handen hield, zoals blijkt uit een erfpachtbrief uit 1356. Waarom loosden de bewoners van een deel van de handelswijk op de immunitetssloot? Mogelijk hadden zij al een verbinding met de Rijn over het gebied van de latere immunitet, voordat deze gesticht werd en bleven zij het recht van lozing houden: de kapittel-sloot werd een gemeenschappelijk lozingska-

De Oudegracht tussent Stadhuisbrug en Bakkersbrug in 1878.

naal. Na demping van het restant van de rivier moest de zijl naar de Oudegracht worden aangelegd om lozing van overtollig water te waarborgen. De zijl kan derhalve door zijn ligging en richting als een restant van de rivier gezien worden.

De Johannierter commanderij Sint-Catharijne op het tegenwoordige Vredenburg is op zijn laatst in 1234 ontstaan⁷. Hier zijn de resten van tufstenen gebouwen aangetroffen (Hoekstra, 1977, p. 39). Dit bouw materiaal werd na 1200 praktisch niet meer gebruikt. Bovendien werden hier drie waterputten aangetroffen, die nog in de 12^e eeuw kunnen worden gedateerd (Smit, 1989, p. 78). De vermoedelijke resten van de kloostermuur werden ten zuiden van de zuidelijke gracht van het kasteel Vredenburg gevonden (Temminck Groll, 1960, p. 80). Deze zuid-

lijke begrenzing liep parallel aan de restgeul van de Rijn. De afstand tot deze geul was, evenals die tot de immuniteit van Sint-Marie, circa 55 m. De onderlinge afstand van de grenzen tussen de immuniteit en het klooster komt hiermee op 140 m. Dat is dezelfde afstand als tussen de immuniteit van Sint-Jan en de Dom-immuniteit en die ook door de aanwezigheid van deze restgeul bewaard moest blijven. Deze geul moet dus in de late 11^e of in de loop van de 12^e eeuw een belemmering hebben gevormd voor de aanleg van de genoemde immuniteit en commanderij. In de vroege 13^e eeuw zal dan een volledige demping hebben plaatsgevonden. De vroegste bebouwing ter plaatse van de geul stamt uit de vroege 13^e eeuw (huis Schaffenburg). De restgeul moet zijn aangesneden toen archeologen het rivierzand pas op een diepte van 25 cm beneden NAP aantreffen onder huizen in het Achter Clarenburg (Hoekstra, 1974-75, p. 5-7). Enige jaren eerder werd deze

restgeul over de volle breedte aangetroffen in een bouwput van Hoog Catharijne. Geologen konden toen vaststellen dat de rivierbedding reeds in de 1^e eeuw sterk was ingekrompen, maar toch tot in de Karolingische periode actief was geweest. Hierna volgt een volledige verlandingsfase met opvulling van de restgeul (Van der Tuuk, 1996, p. 19). Dat de Rijn stroomafwaarts van Utrecht in de Karolingische periode tamelijk smal moet zijn geweest, kan ook worden afgeleid uit een vers van Alcuinus rond 780, waarin zijn schip gejaagd moest worden. Stroomopwaarts is weer ruimte om te laveren, want in Utrecht worden de zeilen gehesen. Al vroeg moet de Rijn naar Leiden in belang hebben ingeboet. Het toenemende belang van de Lek en misschien het ontstaan van een alternatieve aftakking kunnen hier debet aan zijn. Aan de monding van de Vecht werd in 953 in Muiden een tol gevestigd (Muller & Bouman, 1920, p. 135). Aan de monding van de Oude Rijn ontbreekt zo'n tol. Volledige demping van de restgeul werd vereenvoudigd na het verbinden van de Rijn bij de handelswijk met de Vecht door middel van het stuk Oudegracht tussen Bakkerbrug en de Vecht. Het is daarom waarschijnlijk dat dit deel van de Oudegracht op zijn laatst in de 12^e eeuw gegraven is, te meer omdat het pas aangelegde zuidelijke deel van de Oudegracht in 1127 'novum fossatum' wordt genoemd⁸. De aanleg van het noordelijke deel van de Oudegracht leverde niet alleen het voordeel op van een kortere vaarroute naar de Vecht, maar zorgde ook voor een betere doorstroming van het rivierwater. Zo kon het gevaar voor dichtslibben van de vaargeul (voorlopig) afgewend worden.

DE TOPOGRAFISCHE ONTWIKKELING

In het laatste kwart van de 1^e eeuw is voornamelijk aan de noordzijde van de huidige Zadelstraat, parallel aan de Rijn en op het hoogste deel van de oeverwal, een vicus ontstaan. Dit is iets later dan het ontstaan van het *castellum* en de vicus aan de oostzijde van het *castellum*, beide in de Claudische periode (halverwege de 1^e

eeuw). De Rijn vormde de noordelijke begrenzing, een depressie in de stroomrug de zuidelijke begrenzing van de nederzetting. De westelijke begrenzing moet in de buurt van de Mariastraat of iets westelijker gezocht worden: er tekent zich een nederzetting van zeer bescheiden omvang af. In de tweede helft van de 2^e eeuw wordt het terrein opgehoogd, waarna een heroriëntatie van de topografie volgt. Dit kan wijzen op een tijdelijke afwezigheid van bewoning, waarschijnlijk veroorzaakt door overstromingen. In de 3^e eeuw wordt de vicus helemaal verlaten.

De zeldzame archeologische sporen tussen de Romeinse en Karolingische tijd duiden op enige sporadische bewoning in deze periode. Overstromingsafzettingen maken duidelijk dat de bewoners nogal eens de wijk hebben moeten nemen voor het hoge water. Van een bewoningscontinuïteit lijkt geen sprake te zijn geweest.

Uit historische bronnen valt op te maken dat er wel Karolingische bewoning is geweest, maar de aard en omvang hiervan blijft vaag. Was hier sprake van een 'Dorestad-model' met een oever- of kadestrook, een huizenstrook en daarachter een agrarisch gebied? De gevonden sporen geven niet de indruk van een omvangrijke nederzetting. Bij gebrek aan gegevens valt er weinig te zeggen over een eventuele bewoningscontinuïteit in de daarop volgende Noormannenperiode. Een eventuele voortzetting van de nederzetting kan niet door archeologische vondsten gestaafd worden.

In de 10^e eeuw, nadat het gevaar van de Noormannen was verminderd, ontwikkelde zich langs de Rijn en de gracht van de bisschoppelijke burcht een handelswijk met als spil de Steenweg. Achter de bebouwing werd de parochiekerk opgericht. Het (grotendeels) ontbreken van archeologische sporen uit deze periode moet terug te voeren zijn tot de verdwijning hiervan door erosie, ook al hebben archeologen een erosieniveau niet herkend. In de 11^e eeuw raakte de wijk ingeklemd tussen

twee kerkelijke gebieden: de bisschoppelijke burcht aan de oostkant en de immuniteit van Sint-Marie aan de westkant.

Door verlegging van de hoofdstroom van de Rijn kwam de wijk aan een dode arm te liggen. Het oostelijke deel van deze arm werd met de Vecht verbonden ten behoeve van de scheepvaart. In de loop van de 12^e en 13^e eeuw werd het westelijke deel van de dode Rijnarm gedempt. Tevens werd het terrein fors opgehoogd. De aanwezige topografische elementen werden goeddeels gehandhaafd. De aldus ontstane uitleg van het gebied is tot op heden grotendeels bewaard gebleven.

The early topographical situation of the Buurkerk quarter (City of Utrecht)

From the end of the first century AD onwards a vicus was inhabited on a levee on the left bank of the River Rhine to the west of a Roman fortress. In the second century the topographical elements are reoriented, probably caused by floodings. After the third century man-made traces are scarce. Carolingian inhabitation is proved by historical and circumstantial rather than by archeological evidence and a topographical lay-out of the settlement cannot be reconstructed. Development of the area becomes clearer from the 10th century onwards. In this period the Roman fortress is occupied and improved by the bishop. In the 11th century on the west side of the early settlement the immunity of Saint Mary is founded. Between both ecclesiastic areas a portus of merchants with a parochial church, the Buurkerk, has developed along the diminishing Rhine with the parallel running Steenweg as the main street. The Rhine is partly filled up in the 12th century. Only a small part of the river, which is incorporated in the Oudegracht, has survived. The lay-out of the portus can to a large extent be recognized in the modern street plan of Utrecht.

NOTEN

De auteur dankt drs. H.L. de Groot en C.A.M. van Rooijen voor het verstrekken van aanvullende

archeologische gegevens en voor de mogelijkheid enige recente opgravingen te bezoeken. Wijlen dr. J.E.A.L. Struick heeft aan dit artikel bijgedragen door het geven van enige waardevolle adviezen.

- 1 Steenweg (Hoekstra, AKU 1976–1977, 11, 16–24); Oudegracht 137/139 en 147/149 (Van Rooijen, ABKU 1991–1992, p. 173–176); Stadhuisbrug (Labouchere, MOU 1932, p. 44–46); Schoonhuis (Top. Atlas Na 1.1 Schoonhuis, maart-mei 1931 en febr. 1932); Oudegracht 167 (Van Rooijen, ABKU 1991–1992, p. 173–176); Boterstraat (Montforts, ABKU 1986, p. 126–131); Boterstraat, zuidzijde (H. Halbertsma, Nieuwsbull. KNOB 1968, p. 42); Boterstraat 16 (Van Giffen A.E. & Labouchere G.C., Utrechtsch Dagblad, 12 juli 1938); Vissersplein (Montforts & De Groot, ABKU 1981, p. 75–83) en (De Groot & Hoekstra, ABKU 1982, p. 32); Buurkerkhof (Van Giffen & Labouchere, Utrechtsch Dagblad, 12 juli 1938); Buurkerk, opgraving 1933 (Haakma Wagenaar, 1940)
- 2 Deze laag is in een aantal gevallen geïnterpreteerd als een natuurlijke rivierafzetting. Misschien is een gedeelte als oeverwal te beschouwen.
- 3 Een swale is een langwerpige laagte, parallel aan de rivier. Zij wordt achtergelaten in de binnenbocht van een meanderende rivier. Deze is op het oost-profiel (figuur 3) herkenbaar als een depressie tussen Boterstraat en Visschersplein. Zie ook Van der Tuuk, 1996, noot 16.
- 4 Alpertus van Metz, *De diversitate temporum*, ed. Hans van Rij, Amsterdam, 1980, p. 22, 23.
- 5 *Annalen van het kapittel van St.-Marie te Utrecht*. In: S.Muller Fz. (1888) *Drie Utrechtsche kroniekjes voor Beda's tijd*. In: *Bijdr.en meded. v.h. Hist. Genootsch.* 11, Utrecht, pp. 465–481. Door verband te leggen met de stichting van andere Utrechtse kerken komt C.J.C. Broer tot de conclusie dat de Buurkerk in de eerste helft van de 11^e eeuw gesticht is (dissertatie, in voorbereiding).
- 6 Van Rooijen (1997) vermoedt dat het in de oorkonde uit 1127 genoemde 'Stathe' niet bij de Buurkerk maar bij de Jacobikerk in het noorden van de oude stad gezocht moet worden. Dit is niet erg waarschijnlijk, de jaarmarkten werden immers

weer naar hun oude plaats teruggebracht. Uit 13^e-eeuwse bronnen is deze plaats bekend: langs de burchtgracht.

- 7 Volgens Van Winter (1986) gaf Floris V aan zijn rentmeester opdracht om twee pond per jaar aan de commandeur en het huis van Sint-Catharijne uit te keren, zoals ook zijn grootvader Floris IV (1222–1234) deed. De commanderij moet dus al minstens sedert 1234 hebben bestaan. Deze auteur vermoedt zelfs een stichting voor 1122, omdat er ‘Jerosolimitani’ als getuigen worden genoemd in een oorkonde uit dat jaar. De interpretatie van ‘Jerosolimitani’ als broeders van de orde van Sint-Jan van Jeruzalem is overigens omstreden.
- 8 Muller & Bouman 1920, p. 294. Ook archeologisch onderzoek wijst in die richting. Percelering en bebouwing uit de vroege 11^e eeuw strookt met de richting van de Oudegracht (Treling, 1985, pp. 176–180) en in de 11^e eeuw gegraven sloten waterden op de gracht af (De Groot, 1985, p. 213). Uit grondboringen blijkt dat dit deel van de Oudegracht in ieder geval gegraven is en geen natuurlijke oorsprong heeft (zie bijvoorbeeld boring 20.16 A van de Dienst Stadsbeheer van de gemeente Utrecht).

GEbruikte afkortingen

AKU: Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht

ABKU: Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht

MOU: Maandblad Oud Utrecht

JOU: jaarboek Oud Utrecht

LITERATUUR

BRUIJN, M.W.J. DE (1994). Husinghe ende hofstede, een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen. Stichtse Historische Reeks 18, Utrecht.

ENNEN, E. (1971). Die europäische Stadt des Mittelalters. Gottingen.

GROOT, H.L. DE (1985) ABKU.

GROOT, H.L. DE ET AL. (1989) ABKU.

GROOT, H.L. DE & HOEKSTRA, T.J. (1982) ABKU.

GROOT, J. DE (1938). Zur Siedlungsgeschichte der Stadt Utrecht. In: Festschrift für August Oxe, Darmstadt, pp. 210–220

HAAKMA WAGENAAR, TH. (1936). De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht.

HOEKSTRA, T.J. (1974–1975). AKU.

HOEKSTRA, T.J. (1977) Utrecht, Vredenburg. In: Bulletin KNOB.

HOORN, G. VAN (1935). Romeinsche Oudheden uit Traiectum III. In: JOU; zie ook: Top. Atlas Na 1.1 Schoonhuis, maart-mei 1931 en febr. 1932.

KETNER, F. (1960). De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden. In: JOU.

MEDEMA, H.T.J. (1979). De Bilt en de Hoolbilt in Utrecht. In: Naamkunde 11/3–4.

MONDE, N. VAN DER (1846). Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, steegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht III.

MULLER FZN, S. & BOUMAN, A.C. (1920). Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I, Utrecht.

PRAKKEN, K. (1951) MOU.

ROOIJEN, C.A.M. VAN (1991–1992). ABKU.

ROOIJEN, C.A.M. VAN (1997). ‘Stathe aan de Vecht’. In: Tijdschrift Oud-Utrecht (in voorbereiding).

SMIT, M. (1989). Een groeiende stad, Utrecht in de dertiende eeuw. Doctoraalscriptie Middeleeuwse archeologie.

TEMMINCK GROLL, C.L. (1960). Restauraties en vondsten in Utrecht. In: MOU.

TRELING, J.R. (1985). ABKU.

TRELING, J.R. (1986). ABKU.

TUUK, L.A. VAN DER (1996). De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 14/1.

VLIET, K. VAN (1995). Middeleeuws Utrecht: een markt in ontwikkeling. In: BRUGMAN, J., BUITER, H. & VLIET, K. VAN, Markten in Utrecht, van vroege middeleeuwen tot nu. Utrecht.

WINTER, J.M. VAN (1986). De heren van Sint-Catharijne te Utrecht. In: Bewogen en bewegen. Liber amicorum aan Prof. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Tilburg.